

مرکز مدیریت حوزه علمیه خراسان

مدرسه علمیه عالی نواب

پایان نامه سطح سه

رشته تخصصی فقه و اصول

عنوان:

بررسی تطبیقی برخی نظریات فقهی مرحوم محقق اردبیلی^(ره) و امام خمینی^(ره) با
رویکرد فقه مقاصدی

استاد راهنما:

حجت الاسلام و المسلمین محمد جواد انصاریان

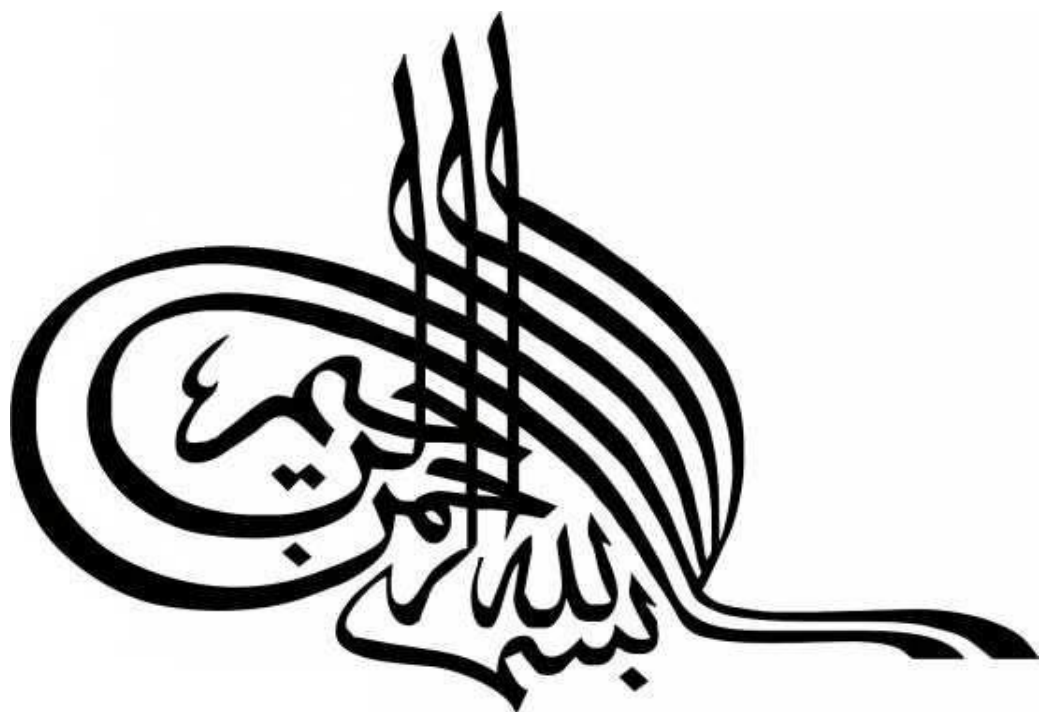
استاد مشاور:

حجت الاسلام و المسلمین سید موسی صدر

تدوین و نگارش:

مرتضی دلبریان

سال تحصیلی 1399-1400

تقدیم به

ساحت مقدس امام زمان روحی له الفداء که هرچه داریم به برکت وجود اوست و

بنیان گذار نظام مقدس جمهوری اسلامی ایران امام خمینی (رحمه الله علیه) که به حق، علم فقه را در عرصه جامعه و

زندگی مردم وارد کرد و همچنین تقدیم به نایب مظلوم ایشان امام خامنه ای (مدظله العالی) که سکان داری این نظام

پرتلاطم را به خوبی و با تدبیر و سیاست بر عهده دارند و تقدیم به سرباز مخلص اسلام سردار شهید حاج قاسم

سلیمانی که با درایت و فداکاری و مجاهدت خدمت بزرگی به جهان اسلام نمود.

تقدیر و تشکر

از همه اساتید و علمایی که در راه ترویج علم و فقاہت زحمت کشیدند، تا این علوم به راحتی به دست ما
برسد و همچنین تشکر از اساتید خودم حجت الاسلام و المسلمین محمد جواد انصاریان K و
حجت الاسلام و المسلمین سید موسی صدر K که بنده را در تدوین این رساله علمی کمک و یاری
کردند.

چکیده

یکی از پرسش‌ها در باب استنباط احکام فقهی، این است که؛ آیا روش اجتهاد، مبتنی بر نظر به غایات احکام است؛ به این معنا که، با توجه به کشف ملاکات و لحاظ مقاصد و غایات، حکم ارزیابی می‌شود و به عبارتی به روح و مقصود نهایی نظر می‌شود، یا استنباط مبتنی بر نظر به ظاهر نصوص شرعی و اکتفا به آن‌ها است؟

یکی از مسائل اصلی و پراهمیت در دانش فلسفه فقه، مقاصد شریعت و اهداف فقه است. در اصطلاح علم اصول، منظور از مقاصد، اهداف و غایات جعل حکم است و حتی گاهی از مقاصد، به اسرار وضع حکم هم تعبیر شده است. توجه به مقاصد یکی از راه‌های کارآمدتر کردن فقه و پاسخگویی به نیازهای معاصر است، به گونه‌ای که دین در تمام زمان‌ها خواهد توانست، مقتضیات و خواست‌های زمان را نیز در نظر گیرد.

در نوشتار حاضر، با بررسی فروع فقهی در ابواب مختلف، تلاش شده است، جایگاه مقاصد شرع در فرآیند استنباط احکام شرعی - در ضمن بررسی نظریات فقهی مرحوم محقق اردبیلی با محوریت کتاب شریف «مجمع الفائدة و البرهان فی شرح ارشاد الاذهان» - کشف و استخراج شود. همچنین مولف با ذکر نظریات و فتاوی‌ای مرحوم امام خمینی در کنار نظریات مرحوم محقق اردبیلی، سعی کرده است، کیفیت و کمیت استفاده و دخالت مقاصد شریعت در آراء و نظریات فقهی این دو فقیه گرانقدر را مشخص کند.

کلیدواژه‌ها: مقاصد شریعت، فلسفه فقه، نظریات فقهی، غایات جعل حکم

فهرست مطالب

تعریف و تبیین مساله	
اهداف تحقیق	
سوالات اصلی تحقیق	
فرضیه تحقیق	
پیشینه تحقیق	
ضرورت تحقیق	
روش تحقیق	
پیشگفتار	

فصل اول: مفاهیم و کلیات بحث

گفتار اول- مفهوم لغوی مقاصد و شریعت	
گفتار دوم- مفهوم اصطلاحی مقاصد شریعت	
گفتار سوم - ضرورت بحث از مقاصد شریعت	
گفتار چهارم- پیشینه بحث از مقاصد شریعت	
گفتار پنجم- اقسام مقاصد شریعت	
گفتار ششم- مقاصد شریعت و عالمان شیعه	
گفتار هفتم- کشف و فهم مقاصد شریعت	
گفتار هشتم- فواید بحث از مقاصد شریعت	
گفتار نهم- بررسی اجمالی روش فقهاتی محقق اردبیلی و امام خمینی	

فصل دوم- تطبیقات فقهی با رویکرد فقه مقاصدی

مبحث اول- تطبیقات فقهی در ابواب عبادات	
۱- کتاب طهارت	

- ۱-۱- دود روغن نجس.....
- ۱-۲- ازاله نجاست از بدن ولباس.....
- ۱-۳- تطهیر مخرج غائط با سنگ.....
- ۱-۴- ضرورت نیت در عبادات.....
- ۱-۵- مسح در وضو.....
- ۱-۶- پاک کردن زمین با آب قلیل.....
- ۱-۷- فشردن چیزهای ناپاک.....
- ۱-۸- غسل جنابت.....
- ۱-۹- غسل جمعه.....
- ۱-۱۰- تمییز کردن زیر ناخن در طهارت.....
- ۱-۱۱- آب استنجاء.....
- ۱-۱۲- اجزاء جداشده از انسان و حیوانات.....
- ۱-۱۳- تیمم در اول وقت.....
- ۱-۱۴- اعاده نماز با نجاست بدن و لباس نماز گزار.....
- ۲- کتاب صلات.....
- ۲-۱- استقبال قبله.....
- ۲-۲- گوشت و پوست مشکوک الطهاره.....
- ۲-۳- حجاب زن در حال نماز.....
- ۲-۴- تسلیم به عزادار کافر یا مخالف.....
- ۲-۵- پاره کردن لباس در عزاداری نزدیکان.....
- ۲-۶- عدالت امام جماعت.....
- ۲-۷- اعمال پیشین انسان مستبصر.....
- ۳- کتاب زکات.....
- ۳-۱- حکم زکات.....

- ۴- کتاب خمس.....
- ۴-۱- اصل وجوب خمس.....
- ۵- کتاب صوم.....
- ۵-۱- پرداخت کفاره روزه به نیابت از میت.....
- ۵-۲- تعزیر در افطار عمدی توسط حاکم شرع.....
- ۵-۳- کفاره افطار به حرام توسط روزه دار.....
- ۵-۴- آداب افطار برای روزه دار.....
- ۶- کتاب حج.....
- ۶-۱- شروع از حجرالاسود.....
- ۶-۲- عدول از نیت در انواع حج.....
- ۶-۳- امنیت طریقی در انجام حج.....
- ۶-۴- همراهی محرم یا ولی با زن در حج.....
- ۶-۵- نظافت در حج.....
- ۶-۶- ابطال حج نیابی.....
- ۶-۷- تجاوز از میقات معین در حج.....
- مبحث دوم- تطبیقات فقهی در ابواب معاملات.....
- ۱- کتاب متاجر.....
- ۱-۱- تعلیم و تعلم سحر.....
- ۱-۲- احتکار.....
- ۱-۳- فروختن سلاح به دشمنان دین.....
- ۱-۴- همکاری با حاکمان جور.....
- ۱-۵- هجاء مومن.....
- ۱-۶- درخواست کاهش قیمت بعد از تحقق عقد.....
- ۱-۷- بیع حاکم برای شخص سفیه.....

- ۸-۱- غرض جعل خیار حیوان
- ۹-۱- حیلہ های شرعی در ربا
- ۱۰-۱- اخذ جوایز از حاکم جائز
- ۱۱-۱- ارتزاق از بیت المال مسلمین
- ۱۲-۱- دریافت سود از مومنین در معاملات
- ۱۳-۱- وطی به شبهه در کنیز مشترک
- ۱۴-۱- غش در معامله درهم و دینار
- ۲- کتاب دیون
- ۲-۱- ثبوت محجوریت سفیه به حکم حاکم
- ۲-۲- عقد حواله
- ۳-۲- علم اجمالی در عقد صلح
- ۴-۲- رهن گذاشتن مال غیر
- ۵-۲- رهن واقع شدن عبد مرتد
- ۶-۲- اشتراط عدالت در ثبوت محجوریت
- ۷-۲- اموال جدید شخص مفلس
- ۸-۲- رهن قرار گرفتن عبد مسلمان و مصحف شریف نزد کافر
- ۹-۲- استدانہ یا طلب قرض از دیگران
- ۱۰-۲- غرض تشریح عقد قرض
- ۱۱-۲- حبس دین از مالک
- ۱۲-۲- دخالت سن فرد در ثبوت محجوریت
- ۱۳-۲- نزاع در وکالت در بیع
- ۱۴-۲- اجاره حیوان توسط شخص مفلس
- ۱۵-۲- تقسیم اموال شخص مفلس
- ۱۶-۲- ایثار در اموال و صفت رشد

- ۳- کتاب اجاره.....
- ۳-۱- قبول ودیعه.....
- ۳-۲- اشتراط انتفاع از زمین در عقد اجاره.....
- ۳-۳- تقسیم اموال مشترک.....
- ۳-۴- تشریح عقد ودیعه.....
- ۳-۵- ضمان در اجاره.....
- ۳-۶- رد عین مغضوب.....
- ۳-۷- احکام کودک یافت شده (لقیط).....
- ۳-۸- ادعای فرزندگی کودک یافت شده.....
- مبحث سوم- تطبیقات فقهی در سیاسات و احکام.....
- ۱- کتاب صید و ذباحت.....
- ۱-۱- شکار با سنگ یا ابزار تیراندازی.....
- ۱-۲- شخص مضطر به خوردن میته و مال غیر.....
- ۲- کتاب قضاء.....
- ۲-۱- تعیین شاهدان توسط قاضی.....
- ۲-۲- منصب قضاوت فقیه در عصر غیبت.....
- ۲-۳- بقاء نیابت فقیه در قضاوت در عصر غیبت.....
- ۲-۴- و جوب کفای قضاوت در عصر غیبت.....
- ۳- کتاب حدود.....
- ۳-۱- فرار از حد شرعی سنگسار.....
- نتیجه گیری.....
- کتابنامه.....
- منابع فارسی.....
- منابع عربی.....

تعریف و تبیین مساله

یکی از مسائل مهم در دانش فلسفه فقه، مقاصد شریعت و اهداف فقه است. در این جا سخن از این است که، مقاصد شریعت تا چه میزان، موثر در اجتهاد و استنباط احکام است. به عبارتی، ما در دانش مقاصد با سه عنوان مواجه هستیم، که تمیز میان آن‌ها در پژوهش فعلی و پیش رو تاثیرگذار است؛

۱. گاهی به دنبال مقاصد و اهداف کلی دین هستیم.

۲. گاهی در دایره کوچک تر از مقاصد فقه و شریعت جستجو می کنیم.

۳. گاهی به دنبال مقاصد یک یا چند حکم هستیم که به ملاکات احکام معروف است.

محور مباحث این رساله مربوط به حوزه دوم و سوم است که از آن به مقاصد کلی و جزئی شریعت نیز تعبیر می شود.

اهداف تحقیق

هدف اصلی که در این رساله قابل توجه هست و موضوع اصلی محسوب می شود، این است که؛ مولف در این رساله، قصد دارد با استخراج آراء و نظریات فقهی مرحوم محقق اردبیلی و تطبیق همین نظریات با نظریات امام خمینی، به این مطلب پی ببرد، که تا چه میزان و به چه کیفیت مقاصد شریعت و اهداف آن، دخالت در نظریات و فتاوی فقهی این دو فقیه در ابواب مختلف فقهی دارد و تا چه حد این مقاصد و اهداف را دخیل در حکم و نظریه خود می دانند؟

سوالات اصلی تحقیق

۱. رویکرد فقه مقاصدی چه تاثیری در نظریات و فتاوی فقهی مرحوم محقق اردبیلی و امام خمینی دارد؟
۲. وجه تمایز و تفاوت نظریات فقهی محقق اردبیلی و امام خمینی با در نظر گرفتن همین رویکرد در چیست؟
۳. هر یک از دوفقیه در چه ابوابی از فقه و تا چه اندازه، از مقاصد شریعت، در نظریات فقهی خود بهره برده اند؟

۴. در چه مواردی و با چه خصوصیتی، به مقاصد شریعت برای استنباط حکم، استناد کرده اند؟ در مواردی که نصی در میان نبوده یا با وجود نص و دلیل، باز هم از این روش بهره برده اند؟

فرضیه تحقیق

فرضیه سوالات اصلی؛

۱. با بررسی اجمالی نظریات این دو فقیه در ابواب مختلف فقهی، می توان برداشت کرد که رویکرد فقه مقاصدی، موجب شده است، در برخی فروع فقهی، نظریه این دو فقیه با ظاهر نصوص مخالفت کند و عمل به ظاهر نص منافات با مقاصد کلی یا جزئی شریعت داشته باشد.

۲. وجه تفاوتی که در نظریات این دو فقیه با در نظر گرفتن رویکرد مقاصدی در ابواب عبادات و معاملات و سیاسات برداشت می شود، این است که؛ مرحوم اردبیلی در بیشتر ابواب فقهی از مقاصد کلی دین؛ مثل سهولت و سماحت شریعت و نفی حرج بهره برده است و آن را مبنای نظریه خود قرار داده است، بر خلاف مرحوم امام که در برخی ابواب فقهی مقاصد را لحاظ کرده است.

۳. مرحوم محقق اردبیلی در تمام ابواب فقهی از مقاصد شریعت به میزان زیاد استفاده برده است، ولی مرحوم امام بیشتر در ابواب معاملات و سیاسات مقاصد شریعت را در نظریات فقهی خود دخالت داده است.

۴. هر دو فقیه با توجه به این که در استنباطات خود نص محور هستند، بعد از استناد و بررسی نصوص شرعی، مقاصد شریعت را نیز در نظریه فقهی خود لحاظ می کنند و با وجود نصوص شرعی، در فتاوی خود گرایش به مقاصد شریعت نیز دارند و در فرآیند استنباط نهایی حکم، مقاصد شریعت را نیز بعد از بررسی کامل نصوص، لحاظ می کنند و به نصوص شرعی اکتفا نمی کنند.

پیشینه تحقیق

با توجه به بررسی های انجام شده آن چه که بدست آمد، این است که نظریات و آراء فقهی مرحوم محقق اردبیلی و امام خمینی به صورت مجزا و اجمالی در مقالات و کتب، کار شده بود و مکتب فقهی این دو فقیه و همچنین بعضی از مقاصد شریعت موجود در نظریات فقهی این دو فقیه برجسته در قالب کتب و مقالات علمی در مجلات و نشریه ها مورد بررسی قرار گرفته بود، ولی به صورت تطبیقی و با رویکرد فقه مقاصدی و تفصیلی نسبت به تک تک آراء و نظریات ایشان، کاری در این زمینه یافت نشد. از جمله مقالاتی که در این رساله نیز از آن ها استفاده شده است، مقالات مجله فقهی اهل بیت علیهم السلام است که به بررسی برخی نظریات شاذ مرحوم محقق اردبیلی پرداخته بود، که در ضمن این نظریات، به نکات مقاصدی نظریات ایشان نیز اشاره شده بود. همچنین مطالب و مقالاتی در بررسی مکتب فقهی محقق اردبیلی و مرحوم امام خمینی در برخی سایت ها مثل ویکی فقه و پورتال جامع علوم انسانی نوشته شده بود، که از برخی مطالب آن در این رساله استفاده شد.

ضرورت تحقیق

در باب ضرورت پژوهش در باب مقاصد و اهداف فقه می توان این طور بیان کرد که؛ شناخت مقاصد و غایات فقه برای ارزیابی و جهت گیری کلی فقه ضروری است و حرکت و پویایی فقه را نیز می توان با اهداف و مقاصد آن بررسی کرد و همچنین می توان روش اجتهاد فقها را هم ارزیابی نمود و به طور کلی با پی بردن به مقاصد و اهداف فقه می توان به کارکرد فقه پی برد.

روش تحقیق

روش تحقیق در این رساله به روش تطبیقی- توصیفی است و روش گردآوری مطالب به روش کتابخانه ای است، به این صورت که منابع کاملاً شناسایی شده اند و بعد فیش برداری صورت گرفته است و در نهایت تجزیه و تحلیل و نتیجه گیری انجام شده است.

پیش‌گفتار

نصوص و متون معتبر دینی و عقل سلیم، بر هدفمند بودن شریعت اسلام دلالت دارند. قرآن کریم در آیات بسیاری نه تنها برای ارسال رسل و انزال کتب، نتایج و اهدافی را برمی‌شمارد، بلکه گاهی برای احکام جزئی نیز، غرض یا اغراض خاصی را بیان می‌فرماید. نگارش و تدوین کتاب‌هایی چون *علل الشرائع*، اثبات *العلل*، مقاصد الشریعه و ... نشان دهنده این تأکید و ابرام است. همچنین متونی که از گذشتگان به ما رسیده، هدفدار بودن شریعت را می‌فهماند. شعار تبعیت احکام از مصالح و مفاسد، لزوم مصلحت در تشریح و «الواجبات الشرعیة أُلطف فی الواجبات العقلیة» و تعبیری مانند این، از شعارهای شناخته شده‌ای است که به صورت مکرر در متون مختلف به چشم می‌خورد. برخی، هدفدار بودن شریعت الهی را به همه فرقه‌ها و مذاهب از امت بزرگ اسلام، حتی اشاعره، نسبت داده‌اند. عقل سلیم نیز این‌گونه درک می‌کند، چون خداوند حکیم و غنی است، در تشریح مقررات، هدف داشته و مقصد یا مقاصدی را دنبال می‌کند.^۱

نکته دیگر، آن‌که با توجه به رابطه فقه و شریعت از سویی و شریعت و مقاصد از سوی دیگر، چه ارتباطی بین فقه و اجتهاد، با مقاصد وجود دارد، آیا فقه و اجتهاد با مقاصد شریعت ارتباط دارد یا نه؟ و بر فرض ارتباط، فقیه تا چه اندازه باید در مراحل استنباط و کشف و تبیین شریعت، به مقاصد شریعت توجه نماید، آیا باید مقاصد و نصوص بیان‌کننده مقاصد را به طور کلی کنار نهاد و به ظاهر اسناد و ادله بیانگر حکم، اکتفا کرد یا با محور قرار دادن اسناد به مقاصد هم توجه نمود.^۲

در ارتباط با مسأله مقاصد شریعت و به عبارتی قاعده انگاشتن مقاصد، پنج اندیشه و رویه فقهی وجود دارد که با توجه به مفاد آن‌ها به شرح زیر می‌باشند:

^۱حسینی (ژرفا)، سید ابوالقاسم؛ مقصدهای شریعت، ص ۱۳

^۲برزنونی، علی؛ مجله فقه اهل بیت (فارسی)؛ سال اول، ۱۳۷۴، شماره ۴۱، ص ۱۲۸

الف) نص بسند، ب) نص محور با گرایش به مقاصد، ج) نص پذیر و مقاصد محور، د) مقاصد بسند، ه) نص بسند با نظارت بر مقاصد.

محل بحث این رساله در رابطه با گرایش و رویه دوم که نص محوری با گرایش به مقاصد است، می‌باشد، با این توضیح که؛ استنباط احکام از نصوص مبین احکام با گرایش به مقاصد و نصوص مبین مقاصد، اندیشه و شیوه‌ای است که کم و بیش طرفدارانی داشته و دارد. در این شیوه، فقیه با محور قراردادن ادله و اسناد، مقاصد عام شریعت از قبیل ایجاد عدالت، آزادی، تأسیس نظام بهتر، تزکیه و تقوا و تقرّب انسان‌ها به خداوند را، در نظر می‌گیرد، و با توجه به اقتضای فطرت و خردآدمیان و شرایط زمان و مکان و سهولت شریعت به استنباط احکام می‌پردازد. این گروه با این که در فرآیند استنباط احکام شرعی، به مقاصد کلی شریعت نیز، توجه دارند، اما از اسناد و ادله به عنوان محور اجتهاد غافل نیستند و همانند کسانی که به نصوص شرعی در استنباط احکام بسنده می‌کردند، در برخورد با یک مسأله، ابتدا از ادله شرعی چون قرآن، اجماع و حدیث سراغ می‌گیرند و با وجود سندی معتبر بر حکم، هرگز از اقتضای آن دست بر نمی‌دارند؛ هر چند با نبود سند معتبر، از مقاصد شرع و نصوص مبین آن نیز بهره می‌برند و با آن معامله سند می‌نمایند. در واقع، این گروه، ادله و مدارک شرعی را تفسیر کننده مقاصد می‌شمارند. از این رو در صورت وجود نصی از قرآن یا اجماع و حدیث معتبر که دلالت بر حکم کند، هرگز به نام مقاصد شرع، حکمی جدا از ادله، استنباط نمی‌کنند. ابن ادریس حلی و محقق اردبیلی، را می‌توان از نمایندگان این گروه دانست، که در دو کتاب فقهی معروف خویش یعنی السرائر و مجمع الفائدة و البرهان فی شرح إرشاد الأذهان، این روش را پی گرفته‌اند.^۳

مرحوم محقق اردبیلی، در نظریات فقهی خود، توجه زیادی به فلسفه تشریح، نفی مشقت، نفی ضرر، قاعده سهله و سمحه، و مانند این امور کرده است و در فرآیند استنباطات فقهی خود این عناوین را دخالت داده است. ایشان در ابواب و کتابهای مختلف فقهی، از اصول و قواعد ویژه حاکم بر همان ابواب فقهی بهره برده است. مثلاً؛ در کتاب طهارت، اصولی را در استنباط و اجتهاد اصل قرار می‌دهد، که در مسائل عبادی از غیر آن بهره برده است. همچنین در احکام

^۳حسینی (ژرفا)، سید ابوالقاسم؛ مقصدهای شریعت، ص ۲۸

فردی، روش و عناصری به کار می‌گیرد که در احکام و آیین‌های اجتماعی از اصول و عناصری دیگر بهره می‌برد. در عبادات، آیات و روایات را محور قرار می‌دهد، ولی در طهارت و نجاست در بیش از بیست مورد، به قاعده آسان‌گیری و آسان بودن شریعت، تمسک می‌کند و روح آسان‌گیری را بر فتاوا و نظریات خود، حاکم می‌کند.^۴

تبعیت احکام از مصالح و مفاسد از مشهورات بین فقیهان شیعه است و به جهت این که شریعت اسلام، شریعت هدفمندی می‌باشد، شریعت و مقاصد، پیوند وثیقی با یکدیگر دارند. از این رو لزوم سخن گفتن در باب مقاصد شریعت و ضرورت آن و تاثیر آن در فرآیند استنباط احکام شرعی بر هر اهل تحقیقی پوشیده نیست.

تحقیق حاضر می‌کوشد، ضمن تبیین مفهوم مقاصد شریعت و ضرورت توجه به آن، تاثیر نگاه مقاصدی در فرآیند استنباط احکام را در اندیشه دو فقیه گرانقدر شیعه؛ مرحوم محقق اردبیلی و امام خمینی رحمه الله، با نگاهی جامع و در برخی ابواب فقهی بازکاوی و مورد بررسی قرار دهد. در این تحقیق، مانند دیگر تحقیق‌ها، فصل‌هایی ترتیب داده شده و سعی شده سیر منطقی مباحث رعایت شده باشد.

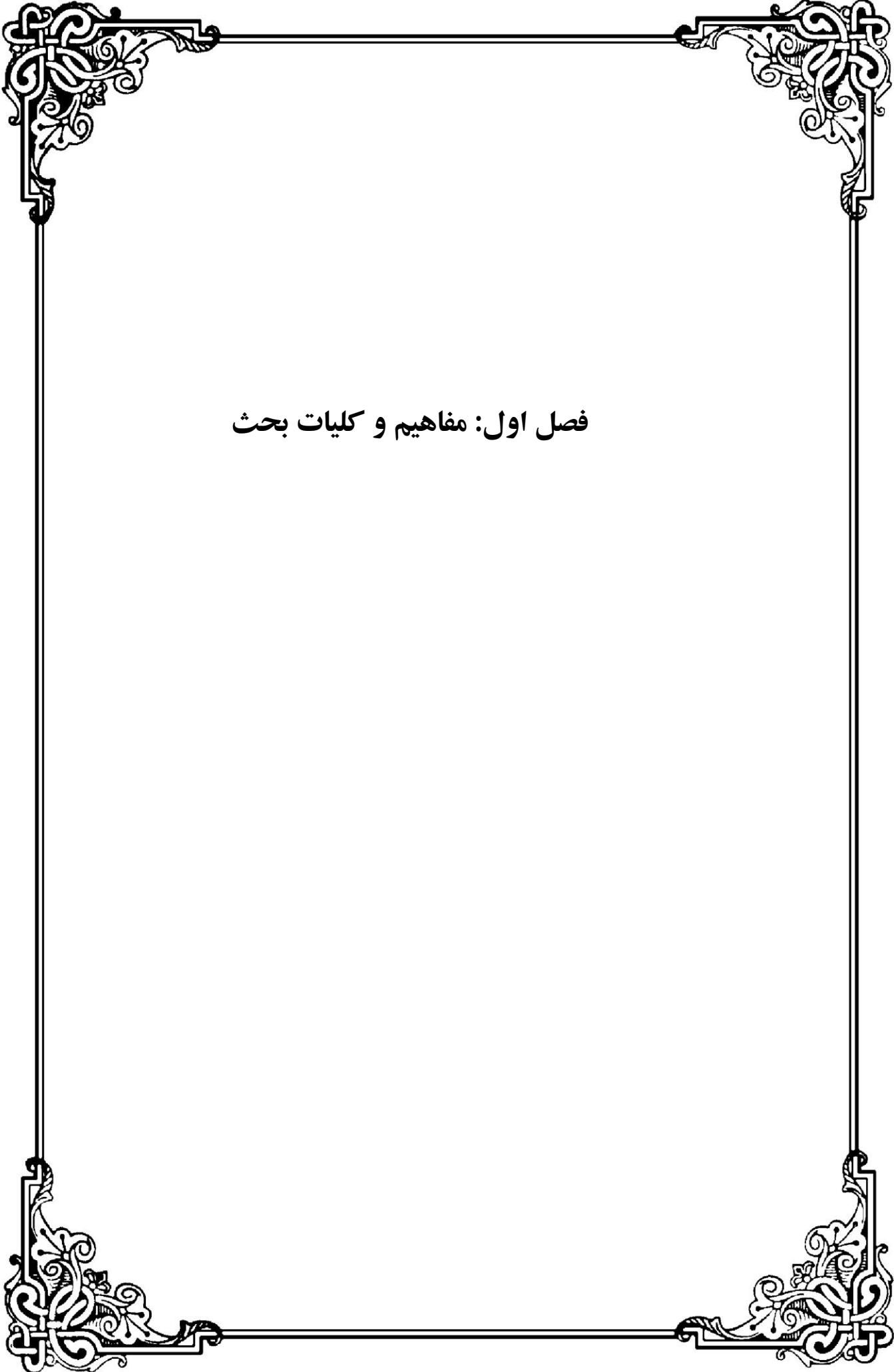
ساختار این رساله؛ شامل دو فصل کلی و سه مبحث فقهی عبادات و معاملات و سیاسات می‌شود، به این صورت که؛ ابتدا در فصل اول، مفاهیم و کلیات مربوط به بحث مقاصد شریعت از جمله؛ مفهوم لغوی و اصطلاحی مقاصد شریعت، ضرورت توجه به مقاصد شریعت در استنباطات فقهی، پیشینه و تاریخچه مقاصد شریعت در آثار فقهی شیعه و اهل سنت و امثال این عناوین، که یک ساختار کلی از این عنوان، در ذهن مخاطب ایجاد می‌کند، بحث و اشاره شده است. در فصل دوم، تطبیقات مقاصد شریعت در برخی از ابواب فقهی عبادات و معاملات و سیاسات به طور مفصل مورد بحث و بررسی و واکاوی قرار گرفته است و تاثیر و دخالت و جایگاه رویکرد مقاصدی در فرآیند استنباط فقهی این دو فقیه، در ضمن بیان ادله شرعی، بیان و مشخص شده است. لازم به ذکر است، با توجه به این که مرحوم امام خمینی، در عبادات، قائل به انسداد ملاکات احکام بر بندگان هستند، بیشتر از طریق ادله شرعی بحث کرده اند و همچنین از

^۴برزنونی، علی؛ مجله فقه اهل بیت (فارسی)، سال اول، ۱۳۷۴، شماره ۵، ص ۱۰

جهت این که از ایشان فقط در برخی ابواب فقهی، کتب استدلالی موجود بود، به ناچار به ذکر فتاوی ایشان در ابواب فقهی دیگر بسنده شد و در برخی فروع فقهی نیز اصلاً نظری از ایشان یافت نشد.

همچنین با توجه به این که ممکن است، بعضی از عناوین مقاصد شریعت برای برخی از افراد در ضمن فرآیند استدلال مرحوم محقق اردبیلی و امام خمینی، معلوم و واضح نباشد، مولف با کشیدن خط زیر هر یک از مقاصد در ابواب مختلف فقهی، این مقاصد را معین کرده است.

به یقین دیدگاه‌های ارائه شده از فقیهان گرانقدری همچون مرحوم محقق اردبیلی و امام خمینی در این رساله، دستمایه‌ای مناسب و قابل استفاده برای پژوهشگرانی است که در مبحث مقاصد شریعت وارد نشده‌اند و به ضرورت آن پی نبرده‌اند.

فصل اول: مفاهیم و کلیات بحث

گفتار اول - مفهوم لغوی مقاصد و شریعت

برای قصد در لغت معانی گوناگونی بیان شده است:

در مجمع البحرین، برای واژه قصد، معانی گوناگونی ذکر شده است که از جمله آن ها می توان به، اعتدال و میانه روی و اراده و طلب کردن چیزی، اشاره کرد.^۵ از جمله معانی دیگری که، برای این کلمه بیان شده، راستی و استواری راه و اعتماد و تکیه کردن، می باشد.^۶

زبیدی در تاج العروس در معنای شریعت می نویسد: شریعت مشتق از شرع است و در لغت به معنای سرازیر شدن آب می باشد. ایشان نیز به پیروی از دیگر لغت شناسان، شرع را به معنای آن چه خداوند پایه و بنیاد آن را به عنوان دین، نهاده و به آن دستور داده است، می داند. او از برخی نقل می کند که شریعت را شریعت نام نهاده اند به این باور که هر کس وارد آن شود، سیراب شده و پاک می گردد.^۷

گفتار دوم - مفهوم اصطلاحی مقاصد شریعت

مقاصد شریعت عبارت است از معانی و اهدافی که در تمام یا بیشتر احکام لحاظ شده است و یا اهداف و اسراری است که شارع آن ها را برای هر یک از احکام شرعی وضع کرده است و شناخت این مقاصد برای همه مردم و همچنین برای مجتهد هنگام استنباط احکام و فهم نصوص امری ضروری است.^۸

تعبیرهایی که از این بحث می شود متفاوت است؛ گاهی از آن تعبیر به اهداف و مقاصد می شود و گاهی به فلسفه احکام و گاهی ملاکات احکام و علل شریعت و گاهی حکمت. اما در اصطلاح علم اصول، منظور از مقاصد، اهداف و غایات جعل حکم است و حتی گاهی از مقاصد به اسرار وضع حکم هم تعبیر می شود.^۹

^۵ طریحی، فخرالدین؛ مجمع البحرین، ج ۳، ص ۱۲۷

^۶ زبیدی حنفی، سیدمحمد مرتضی؛ تاج العروس من جواهر القاموس، ج ۵، ص ۱۸۹

^۷ همان؛ ج ۱۱، ص ۲۳۷

^۸ زحیلی، وهبه؛ الوجیز فی اصول الفقه، ص ۲۱۷

^۹ ایازی، سید محمدعلی؛ ملاکات احکام و شیوه های استکشاف آن، ص ۲۹-۳۰

واژه ترکیبی مقاصد شریعت به تبع مفهوم شریعت سه کاربرد دارد:

کاربرد اول، استعمال این واژه به معنای «اهداف خداوند از دین» است، که در قالب ارسال پیامبران و انزال کتب صورت می‌گیرد.

کاربرد دوم، استعمال این واژه به معنای «اهداف خداوند از دین اسلام» است.

کاربرد سوم، که منظور و محل بحث این رساله است، استعمال این واژه به معنای «اهداف خداوند از تشریح مقررات اعتباری و عملی در دین اسلام» است. بدیهی است که منظور از شریعت در این جا کارآیی احکام اسلام است.^{۱۰} در میان علمای اهل سنت نیز تعاریفی برای مقاصد شریعت شده است، که به بعضی از این تعاریف اشاره می‌شود: جناب الیوبی، قائل است که مقاصد شریعت عبارت است از؛ علل و حکمت‌هایی که شارع آن‌ها را در تشریح احکام خود لحاظ و رعایت کرده است، تا به واسطه آن، مصالح بندگان تحقق پیدا کند و گاهی این رعایت مصالح در عموم احکام می‌باشد و گاهی به طور خاص برای هر حکمی از احکام الهی لحاظ شده است، که از آن به مقاصد عامه و خاصه تعبیر می‌شود.^{۱۱}

جناب دکتر احمدیان نیز در یک جمع بندی کلی از تعاریف مختلفی که برای مقاصد شریعت شده است، به این نقاط مشترک و اساسی در تعریف مقاصد شریعت رسید که عبارت است از؛

اولاً؛ مقصود اصلی از مقاصد شریعت، همان مراد شارع حکیم از جعل احکام شرعی است. ثانیاً؛ مقاصد شریعت به منظور تحقق مصلحت مکلف جعل شده است، که این مصلحت به وسیله جلب منفعت و دفع مفسده محقق می‌شود. ثالثاً؛ مقاصد شریعت شامل مصالح عمومی برای امت اسلام و مصالح خاص افراد می‌شود.^{۱۲} همچنین اگر

^{۱۰} علی دوست، ابوالقاسم؛ فقه و مصلحت، ص ۶۹

^{۱۱} الیوبی، احمد بن مسعود؛ مقاصد الشریعه الاسلامیه و علاقتها بالادله الشرعیه، ص ۳۸

^{۱۲} احمدیان، زیاد محمد؛ مقاصد الشریعه الاسلامیه، ص ۲۳

بر تشریح حکمی مصلحتی یا مفسده ای مترتب شود آن را علت می گویند و به عبارت دیگر نفعی یا ضرری که از جهت تشریح حکم حاصل می شود؛ مانند منفعتی که از حدود و قصاص حاصل می شود، مصلحت یا مقصد شارع از تشریح یا علت غایی تشریح می گویند.^{۱۳}

همچنین جناب عوده جاسر در تعریف مقاصد شریعت می گوید: مقاصد، شامل حکمت‌هایی است که در وراء و باطن احکام شرعی وجود دارد، که از جمله آن مقاصد، مصالح عامه است که در تشریح حکم زکات برای بندگان لحاظ شده است. از جمله دیگر مقاصد، ایجاد ملکه تقوی و پرهیزگاری در بندگان است که توسط تشریح حکم روزه محقق می شود. پس بنابراین مقاصد شریعت همان اهداف عالی است که شارع این اهداف را از طریق تشریح احکام مباح یا حرام در شریعت محقق می کند. مثلاً مقصدی که شارع از جعل حکم حرمت برای مسکرات و مواد مخدر دنبال می کند، حفظ عقول و نفوس بندگان می باشد که در گرو این نهی شارع محقق می شود. همچنین مقاصد یا همان اغراض شارع، مبادی و مقوماتی است که قوام شریعت اسلام به آن‌ها بستگی دارد. از جمله این مبادی که شریعت اسلام به سبب آن‌ها قوام دارد؛ عدل، کرامت انسانی، آزادی، اختیار و سماحت و سهولت می باشد. یعنی مقاصد شریعت به نوعی ارتباط و وابستگی بین شریعت اسلامی و مفاهیم معاصر و جدید مثل حقوق مردم و حقوق شهروندان یک جامعه و رشد و توسعه یک کشور برقرار می کند.^{۱۴}

^{۱۳} ایازی، سید محمد علی؛ ملاکات احکام و شیوه های استکشاف آن، ص ۳۵

^{۱۴} عوده، جاسر؛ مقاصد الشریعه کفلسفه للتشریح الاسلامی رویه منظومیه، ص ۲۹